

Az állam- és jogelmélet oroszországi kezdetei Feofán Prokopovics (1681–1736) műveinek tükrében*

I. BEVEZETÉS

1. Feofán Prokopovics vázlatos életrajza és munkásságának a téma szempontjából releváns forrásai

Feofán Prokopovics munkásságának megértéshez elengedhetetlenül szükséges, hogy röviden bemutassuk pályafutásának főbb állomásait,^[1] mert az áttekintés nélkül számunkra fontos műveinek kontextusa ismeretlen maradna, következésképp értelmezésük is meglehetősen féloldalas lenne. Ugyancsak elsikkadna az a lényeges momentum, hogy Prokopovics személye miért is volt nagy jelentőségű az oroszországi állam- és jogelmélet kezdeteit illetően.

Prokopovics 1681-ben (más adatok szerint 1677-ben) született Kijevben, kereskedő családban, és születésekor a Jelezar (vagy a Jeliszej) keresztnévet kapta. Családneve ekkor azonban minden bizonnyal még nem Prokopovics, hanem Cerejszkij volt, és a nevének többszöri változása az életútja fontos állomásait fogja jelezni. Jelezar korán árvaságra jutott, így anyai nagybátyja, a kijevi kollégium rektora, Feofán Prokopovics nevelte, akinek tiszteletére majd végül az unokaöcs is ezt a nevet veszi fel. Kijev abban az időben, kollégiuma révén (1701-től akadémiának hívták) vitathatatlanul a korabeli Oroszország intellektuális központjának számított. Az 1632-ben alapított ortodox intézmény modelljeül ugyanis a jezsuita kollégiumok szolgáltak, s a kollégium a 17. század közepétől döntő hatást gyakorolt Oroszország nyugatosodására, főként azután, hogy 1667-ben Kijev Oroszországhoz került. Az anyai nagybácsi indította el az igen tehetséges Jelezar karrierjét, aki a kijevi kollégium növendéke lett. Jelezart nagybátyja halála (1692) után sem hagyta el a szerencséje, ugyanis maga a kijevi metropolita, valamint egy ismeretlen világi patrónus vették szárnyaik alá. Bevett szokás volt a kijevi kollégiumban, hogy a különlegesen tehetséges

[1] * A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 *Államelméleti alap kutatás 2016-2018* (2016/86 NKE-AKFI) elnevezésű alprogramjának keretében készült.

Az életrajz Cracraft, 1973, 75–105., és Tomszinov, 2003, 174–176. összefoglalásai alapján.

tanulókat a szomszédos lengyel-litván állam területén levő jezsuita kollégiumokba küldték tanulni. Ez történt 1698-ban Jeleazzarral is, aminek viszont feltétele volt az ortodoxiáról az unitus hitre való áttérés. Tanulmányából kifolyólag hamarosan Rómába került, ahol majdnem három évet töltött a Szent Athanasius-ról elnevezett görög kollégiumban. A felekezetváltás azonban egyben keresztnév-változtatást is jelentett számára: így a római kollégium regiszterében Szamuil Cerejszkij néven szerepel, s ebből lehet arra következtetni, hogy eredetileg Cerejszkij volt a családneve. 1701-ben elhagyta Rómát, 1702-ben pedig már ismét Kijevben volt. Hazatérése után megtagadta unitus fogadalmát, és visszatért az ortodox egyház kebelébe. 1704-ben a politika tanára lett az akadémián, 1705-ben pedig szerzetesi fogadalmat tett: ekkor vette fel a Feofán szerzetesi nevet és a Prokopovics családnevet, nyilvánvalóan az egykori patrónus, anyai nagybátyja tiszteletére.

A név, még ha nem is nemesi, de kötelez: nemcsak az új, és immár végső név, a Feofán Prokopovics jelentette a családi tradíció folytatását, hanem az akadémiai karrier is. Kijevben gyorsan ívelt felfelé Prokopovics pályája: retorikát, filozófiát, sőt természettudományi tárgyakat adott elő, az akadémia vezető tudósa lett, és már 1706-ban ő köszöntötte szónoklattal a Kijevbe érkező Péter cárt. 1708-ban, Mazepának a svéddekhez történő átpártolása idején, Kijev kormányzója azt írta Péternek, hogy az ottani klérus tagjai közül csak egyedül Prokopovics áll a cár pártján. Az 1709-es, XII. Károly felett aratott poltavai győzelem után Kijevbe érkező Péter cárt újfent Prokopovics köszöntötte, de ugyanakkor tanúja volt az orosz csapatok 1711-es Prut folyó melletti, az oszmánoktól elszenvedett vereségének is: a cár ugyanis Prokopovicsot a sereghez rendelte, hogy lelkesítse a katonákat. Nem véletlen, hogy ezek után 1711-ben az egyik kijevi kolostor apátjának, az akadémia rektorának, valamint a teológia professzorának nevezték ki.

Prokopovics 1716-ban került Szentpétervárra, az új fővárosba, eleget téve Péter parancsának, ugyanis a cár egy ilyen nagy műveltségű és lojális személy szolgálatait nem nélkülözhetette. A Kijevben kinevelődött, nyugati kultúrát ismerő egyházi személyek döntő szerepet játszottak Nagy Péter nyugatosító politikájának megvalósításában: nem közismert ugyanis, hogy a „Nyugat” alapvetően Ukrajnán keresztül érkezett Oroszországba! A kijevi nyugatosítók közt pedig a legjelentősebb, és bizonyára a legműveltebb is Nagy Péter idején, aki a cár szolgálatába állva a legnagyobb hatást gyakorolta az egyházszervezet átalakítása és az uralkodói hatalom új ideológiájának kidolgozása terén, Prokopovics volt.

Pétervárra történt megérkezése után rövid idővel már egy ünnepi szónoklattal debütált, mely a *„Dicsőítő szónoklat Péter Petrovicsnak, a legnemesebb uralkodó cárevicsnek és nagyfejedelemnek születésnapja alkalmából”* (1716) címet viselte, és abból az apropóból íródott, hogy Péter cár második házasságából született fia, Péter Petrovics egyéves lett. Prokopovicsnak azonban nemcsak pusztán az volt a feladata, hogy a cárevicset köszöntse és kifejezze az utód születésnapja kapcsán az örömet, amit a cári vérvonallal folytatódása jelentett Oroszország számára. Az efféle események alkalmasak voltak arra is, hogy tanító jelleggel, általános elveket fejtsenek ki a hatalom természetéről, a legjobb kormányzati formáról,

az uralkodás céljáról – sőt, ezen túlmenően arra is, hogy aktuálpolitikai célok szolgálatába állítsanak egy adott ünnepet. Különösen így volt ez jelen esetben, hiszen Prokopovics műve abban a feszült légkörben született, amikor a cár és első házasságából származó fia, Alekszej közt már a végletekig kiéleződött az ellentét abban a tekintetben, hogy a fiú hajlandó-e folytatni apja politikáját, vagy továbbra sem mutat olyan érdeklődést az államügyek iránt, mint amelyet Péter elvárt volna tőle. Alekszej hozzáállása ugyanis Péter számára már magának a trónutódlásnak a kérdését vetette fel. Minthogy Prokopovics szónoklatai nyomtatásban is megjelentek (általában 1200 db volt a szokványos példányszám), így az általa kifejtett nézetek a hatalomról, melyekben tükröződött nyugati műveltsége, viszonylag szélesebb közönséghez juthattak el.

Prokopovics ideológiai és gyakorlati politikai szerepe megkerülhetetlen Nagy Péter uralkodása szempontjából. Ő dolgozta ki az orosz egyház új szervezeti felépítését (Egyházzsabályzat, 1721), amely a pátriárkátus felszámolását és az egyház alárendelését jelentette az uralkodói hatalomnak, és fontos pozíciót kapott az egyház élére állított új testületben, a pátriárkai méltóság helyébe lépő Szent Szinódusban (1721) is: Péter a testület alelnökévé nevezte ki 1722-ben. Prokopovics az egyházi hierarchia fokain is egyre feljebb emelkedett: 1720-ban Pszkov püspöke, 1725-ben pedig Novgorod érseke lett.

Prokopovics sokat tett az új, hivatalos ideológia megteremtéséért és népszerűsítéséért is. Ennek egyik jelentős mérföldköve 1718-as szónoklata volt: *„Szónoklat a cári/királyi hatalomról [o vlasztyi carszkoj] és tiszteletről, miként hozta azt létre maga Isten a világban, és hogyan kell az embereknek a királyokat [carej] tisztelni és nekik engedelmessé válni. Kik azok és milyen bünt követnek el, akik nekik ellenszegülnek.”* A Virágvasárnapon elhangzott szónoklat aktualitását egyrészt az adta, hogy a Péter és Alekszej közti ellentét immár dinasztikus krízissé nőtte ki magát, másrészt a péteri reformokkal szemben tanúsított ellenállás. Péter és Alekszej közt ugyanis a konfliktus odáig fajult, hogy Alekszej külföldre távozott Oroszországból (1716). Miután a cár követének sikerült rábírnia a visszatérésre azzal, hogy nem lesz bántódása, Péter végső döntésre szánta el magát: méltatlanságra hivatkozva megfosztotta Alekszejt a trónöröklés jogától, majd bíróság elé állította, és az végül árulóként halálra ítélte Alekszejt (1718).^[2] E trónutódlási krízis tetőpontján, de még Alekszej elítélése előtt íródott Prokopovics imént említett szónoklata, melyben élesen elítélte a reformokkal szembenállókat, és ennek ürügyén kifejtette a hatalomról vallott nézeteit. A szónoklat még az év folyamán nyomtatásban is megjelent.

1722-ben látott napvilágot az uralkodói hatalom új ideológiájának legszínvonalasabb kifejtése Prokopovics neve alatt, a következő címmel: *„Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására”*. Az 1718-as szónoklatban érintett kérdéseket e műben részletesebben és tudományosabban fejtette ki, megírásában szintén aktuálpolitikai okok játszottak közre. Alekszejnek és fiának (a későbbi II. Péternek

[2] E problémára részletesen lásd: Sashalmi, 2013, 182–188.

1727–1730) a trónöröklésből történő 1718-as kizárása és Alekszej halála, valamint Péter második házasságából származó kiskorú fiának, Péter Petrovicznak a halála (1719) után a cár úgy döntött, szakít a trónöröklés addigi általános gyakorlatával, melynek értelmében a legidősebb életben levő fiú örökölte a trónt. Péter ezért 1722-ben rendeletet adott ki a trónöröklésről, amely *elvben* megszüntette a trón betöltésében korábban érvényesülő vérségi jogot. Az új szabályozás ugyanis kimondta, hogy a trónutódlás kérdésében egyedül és kizárólagosan az uralkodóé a döntés joga, mindenféle korlátozás nélkül: azaz a trónt bárki örökölhette, akit arra az uralkodó *alkalmasnak, méltónak* talált, akár rokonságban állt az illető az uralkodócsaláddal, akár nem, és még felekezeti előírásról sem tett említést, ami korlátozta volna az uralkodó választását.^[3]

A Prokopovics által jegyzett műnek tehát meg kellett indokolnia, hogy jogos az említett trónöröklési rendelet: ezt pedig oly módon tette, hogy az öröklés kérdésének vizsgálata kapcsán a szülői, nevezetesen az apai hatalom taglalását, valamint a szülői/apai és az uralkodói hatalom viszonyának megvilágítását állította a középpontba. Prokopovics konklúziója a következő volt: ha egy közönséges apának joga van megfosztani fiát az örökségétől, amire a római jogból, a Bibliából (Jákob és Ézsau esete) merített példákat hozott fel, akkor még inkább jogában áll ez egy uralkodónak (ezt történelmi példákkal támasztotta alá), aki nemcsak szülő/apa, hanem egyben a legfőbb hatalommal bíró személy, azaz szuverén uralkodó is.^[4] 1722-ben 1200 példányban adták ki a művet az új, Péter által bevezetett ún. polgári ABC-vel (de készültek példányok az ortodox egyház által használt betűtípussal is), melyet újabb kiadás követett 1726-ban I. Katalin (1725–1727) parancsára.^[5] Ez utóbbi alkalommal már sokkal többet nyomtattak belőle: a példányszám valamivel meghaladta a 19 000 darabot, ami extrém nagyságrendnek számított a korabeli orosz viszonyok közt.^[6] 1727-re a szentpétervári nyomdában készült kb. 5100 példány mind elfogyott, a Moszkvában nyomtatott kb. 14000 közül pedig valamivel kevesebb, mint 3000 példányt a tartományokba küldtek szét.^[7] A mű további sorsa a jelen elemzés szempontjából nem fontos, viszont ki kell emelni annak hivatalos jellegét, minthogy Péter személyesen hagyta jóvá a kiadást a mű elolvasása után,^[8] másrészt pedig, amint látni fogjuk, a benne foglaltak nagy hatást gyakoroltak az uralkodói hatalom későbbi hivatalos megfogalmazására és értelmezésére. Ami Prokopovics további életútját illeti, említést érdemel, hogy Nagy Péter temetésekor az övé volt a megtiszteltetés, hogy nekrológban dicsőítse a cárt, sőt, a későbbi uralkodók alatt is fontos politikai szerepet játszott,

[3] E problémára részletesen lásd: Sashalmi, 2013, 36, 41–42.

[4] PVM 168–169.

[5] Lentin, 1996, 66–67.

[6] Lentin, 1996, 67.

[7] Lentin, 1996, 67.

[8] Lentin, 1996, 65–66.

különösen az 1730-as, politikai krízis idején, amikor a politikai berendezkedés megváltoztatásának kérdése merült fel.^[9]

II. ELŐZETES ÉSZREVÉTELEK PROKOPOVICS ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLETI MUNKÁSSÁGÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

1. Vázlatos historiográfia

Prokopovics munkásságának elsősorban az imént felsorolt írásai azok (tehát az 1716-os és 1718-as szónoklatai, valamint az *Egyházszabályzat*, továbbá a trónöröklést védő 1722-es értekezése), amelyek leginkább alkalmasak a címben jelzett problémakör tárgyalására, de természetesen releváns részleteket tartalmaznak más művei is.^[10] Mindazonáltal vizsgálatom fókuszában az említett írások állnak. Ugyanakkor, mivel jelen feldolgozás elsődleges célja, ellentétben egy tisztán (eszme)történeti megközelítéssel, nem csupán a művek konkrét kontextusban való értelmezése, hanem az *államról és a jogról alkotott elképzelések kezdetének bemutatása*, így a megnevezett írások keletkezési körülményeire és céljaira, az előbbieken elmondottakon kívül, már nem kívánok részletesebben kitérni a továbbiakban. Noha az itt nevesített művek, amint láthattuk, aktuálpolitikai indíttatásúak voltak, ez önmagában nem jelenti azt, hogy ne tarthatnának számot érdeklődésre az állam- és jogtudomány szempontjából! Az aktuálpolitikai problémákra való reagálás ugyanis az állam olyan jelentős korai teoretikusainál is alapvető volt, mint Bodin vagy Hobbes, akik az államelmélet mérföldkőnek számító műveit alkották meg, mint a *Hat könyv az államról* (1576) vagy éppen a *Leviatán* (1651) – és a példákat még hosszasan lehetne sorolni. Míg Bodin esetében a francia vallásháborúk, addig Hobbes-nál a közkeletű néven csak angol forradalomként emlegetett eseménysor volt a mű megírását kiváltó politikai kontextus – bár ez utóbbit sokkal célszerűbb és pontosabb a Brit-szigetek vallásháborúja elnevezéssel illetni.

Prokopovicsnak *kifejezetten az államra és a jogra* vonatkozó nézeteit átfogó módon tárgyaló munka magyarul nem áll rendelkezésre. Saját korábbi írásaimban a kérdés részterületeit ugyan terjedelmesen taglaltam (mind magyar, mind angol, illetve orosz nyelven), de elsősorban a *szerződéses gondolat* oroszországi megjelenése, illetve az *abszolutizmus-autokrácia* problematikája szempontjából, mely utóbbi aspektus során, természetesen, a joguralom kérdése megkerülhetetlen volt.^[11]

[9] Ennek részleteit lásd a későbbiekben.

[10] Tomszinov is alapvetően ezeket az írásokat emeli ki: Tomszinov, 2003, 176–177.

[11] A teljesség igénye nélkül a szerződéses gondolatra lásd főként: Sashalmi 2000, Sashalmi 2001a, míg az abszolutizmus-autokrácia-joguralom kérdésre főként: Sashalmi 2001b, Sashalmi 2009.

A Prokopovics munkásságával foglalkozó orosz nyelvű irodalom kapcsán említést érdemel Oleg Buranok nemrégiben megjelent könyve.^[12] Ez azonban irodalmi szempontból vizsgálja Prokopovics életművét, így érthetően csak röviden szól annak politikai, ideológiai jelentőségéről, és szinte kizárólag Prokopovics 1718-as szónoklata alapján taglalja e kérdést. Ami a szűkebb, témaspecifikus orosz nyelvű irodalmat illeti, ebben szinte megszámlálhatatlan azon munkák száma, amelyek rövid terjedelemben, kiragadott részletekkel utalnak a jelen tanulmány címében jelzett problémakörre, anélkül azonban, hogy a teljesség igényével megvizsgálják azt. Másrészt e munkák szinte kivétel nélkül úgy említik Prokopovics esetében a nyugati hatásokat, hogy nem vizsgálják azt a szempontot, amit én a *legszélesebb értelemben vett kulturális kontextusnak* hívok. Értem ezalatt mindenekelőtt az ortodox egyháznak a nyugatitól eltérő szellemi alapzatát – annak minden sajátosságával és következményével: lásd például a klasszikus pogány szerzők és az antik mitológia elutasítását kb. 1700 előtt –, valamint ennek döntő hatását a 18. század előtti orosz politikai tradícióra, és persze nem utolsósorban a nyelvi-kulturális komponens fontosságát.

A Prokopovicsra vonatkozó nemzetközi szakirodalomból magasan kiemelkedik Antony Lentin munkája, aki Prokopovics 1722-es művének angol fordítását végezte el, továbbá egy terjedelmes bevezető tanulmányban monografikus elemzést adott e műről.^[13] Feltétlenül említést érdemel továbbá Gundula Helmer német nyelvű monográfiája, amelynek néhány alapvető megállapítását beépítettem az elemzésbe, bár a könyv, a címe ellenére (*Az államfogalom a péteri Oroszországban*), csak igen kis terjedelemben tárgyalja a jelen vizsgálat központi kérdéskörét.

Végezetül azon orosz nyelvű munkákról szólna, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a téma megfelelő kifejtéséhez, két szerzőt kell kiemelni. Az egyik Mihail Kiszzelev, akit egyértelműen a nyugati politikai gondolkodás tanulmányozásának *cambridge-i iskola* néven ismert módszertana inspirált: ez a megközelítés a *diszkurzivitás mellett a kontextualizmus* kérdéskörének tulajdonít különleges szerepet, benne a *nyelvi kontextualizmusnak*. Kiszzelev elsődlegesen ez utóbbi elemet, a *hatalomra vonatkozó orosz nyelvezet* átalakulásának kérdését állította vizsgálatának fókuszába, és ennek következményeit tárgyalta az 1700 előtti, illetve utáni évtizedek viszonylatában: azaz Nagy Péter uralkodásának idejére (1682–1725) koncentrálva, Prokopovics egyes műveit is vizsgálva.^[14] Ugyanakkor Kiszzelev az orosz természetjogi gondolkodás kezdeteit illetően is egy frissen megjelent és alapvető munkát publikált, melyben nagy teret szentelt Prokopovics erre vonatkozó nézeteinek.^[15]

A másik fontos orosz szerző Vaszilij Tomszinov viszont a hatalomra és jogra vonatkozó 10–18. századi orosz nézetek történetéről adott olyan összefoglalást

[12] Buranok, 2014.

[13] Lentin, 1996, 11–117.

[14] Kiszzelev, 2012, Kiszzelev, 2013, Kiszzelev, 2015.

[15] Kiszzelev, 2016

(a moszkvai egyetem jogi fakultása által kiadott könyvében), amely kiegyensúlyozottsága és alkalmazott módszere folytán magasan kiemelkedik az orosz szakirodalomból, és méltán követel helyet Prokopovics állam- és jogfelfogásának elemzésében is. Tomszinov (hasonlóan a korábbi évszázadok vizsgálatához) Prokopovics esetében is sokat idéz magukból a primer forrásokból, amelyek főbb megállapításait a hatalomfelfogás kulcselemeinek logikája mentén csoportosítja (mint például a hatalom eredete, célja stb.), de nem címszó jelleggel.^[16] Összeségében véleményem szerint ez a feldolgozás nyújtotta mindaddig a legátfogóbb képet Prokopovics állam- és jogfelfogásáról.

Az általam alkalmazott módszer, amint látni fogjuk, alapvetően támaszkodik Kiszeev és Tomszinov metódusára, de nem egyszerűen ezek ötvözete vagy adaptációja. A jelen vizsgálatban ugyanis, amint említettem, döntő szerepet kap az 1700 előtti, legszélesebb értelemben vett orosz kulturális kontextusnak a nyugattól eltérő bemutatása – főként a hatalomra vonatkozó nyelvezet sajátosságainak és a hatalomfelfogásnak az elemzése, ami mintegy az intellektuális háttérter képezi –, illetve ennek konkrét hatása Prokopovics nézeteire. Ugyanakkor érintőlegesen a *politikai ikonográfia* is helyet kap az analízisben, a két kulcsfogalom, az állam és a szuverenitás szimbolikus értelmezése kapcsán. Az eddigiekben felvázolt érvek alapján tehát kijelenthető, hogy olyan átfogó és több metodológiát is ötvöző megközelítéssel, mint az imént ismertetett jelen vizsgálat, eddig nem tárgyalták Prokopovics állam- és jogelméleti munkásságát.

2. Prokopovics munkássága mint mérföldkő az orosz állam- és jogfelfogás történetében

Miért tarthatjuk Prokopovics munkásságát mérföldkőnek az állam és a jog oroszországi története szempontjából? Bár igaz, hogy Prokopovics előtt is voltak olyan szerzők, mint a horvát Jurij Krizsánics, aki Alekszej cár idején az 1660-as években került Oroszországba, és aki nyugati iskolázottsága folytán már részletesen írt olyan kérdésekről („*Beszélgetés a kormányzásról*” című művében), mint amelyeket Prokopovics is taglalt, Krizsánics munkája azonban, ellentétben Prokopovics műveivel, csak kéziratban létezett, így hatása meglehetősen korlátozott maradt.

Leszögezhetjük, hogy Feofán Prokopovics volt az első olyan jelentős hatást gyakorló gondolkodó Oroszországban, aki teoretikus szempontból felvetette a politikai hatalom keletkezésének kérdését. Nevezetesen, hogy nem kizárólagosan isteni elrendelésre vezette vissza, amint azt korábban Oroszországban axiomatikusan tették, hanem racionális magyarázatot is igyekezett rá adni, mégpedig a társadalmi szerződésre (pontosabban, az ún. eredeti kormányzati szerződés elvére) alapozva. Ugyancsak Prokopovicsnál jelentkezett markánsan első ízben a *szuverenitás fogalmának és az azt jelölő terminusnak*, továbbá

[16] Tomszinov, 2003, 174–185.

a *jog(ok) mibenlétének* (isteni jog, természetjog, pozitív jog megkülönböztetésének) problematikája, valamint az *uralkodó és a jog(ok) viszonyának* boncolgatása. Ha nem is elsőként, de ugyancsak ő fejtegette legrészletesebben az *államformák* (az ő szóhasználatában: „különböző kormányzati formák”) előnyeit és hátrányait, valamint az uralkodói hatalom célja kapcsán a közjő kérdését. Végül, de nem utolsósorban, meglehetősen szabadon élt a *goszudarsztvo* szó használatával, amely végül az orosz nyelvben az *állam* fogalmának megjelölésére általánossá vált. Mégpedig akár bármiféle jelző nélkül is, olyan kontextusokban (lásd pl. „az állam jó állapota” (dobroje szosztojanyije goszudarsztva), vagy a „monarchikus berendezkedésű állam” (goszudarsztvo csina monarhicseszko) kifejezéseket), ahogy abban a korban az *état*, *state* szavakat is használták. A *goszudarsztvo* terminus gyakori és jelző nélküli előfordulása műveiben ugyanakkor nem jelenti egyúttal magának az állam modern fogalmának az elsajátítását is Prokopovics részéről, és magával a *goszudarsztvo* definiálásával adós is maradt.

Az imént leírtakat figyelembe véve úgy gondolom, jogosan beszélhetünk Prokopovics munkássága kapcsán az *állam- és jogelmélet oroszországi kezdeteiről*. Továbbá, ha a hatalomról való orosz gondolkodás, vagy akár szűkebb értelemben véve, a szó szoros értelmében vett *politikai gondolkodás oroszországi kánonját* akarnánk összeállítani, akkor mindenképpen alapvető hely illeti meg őt ebben. Egyet lehet érteni Tomszinov megállapításával, miszerint Prokopovics személyében „megjelent egy új típusú politikai gondolkodó”, vagy inkább fogalmazzunk úgy, hogy a politikai gondolkodó, „az államhatalom ideológusának típusa”.^[17]

Ugyanakkor hangsúlyozni kell Prokopovicssal kapcsolatban, hogy az állam- és jogelmélet tekintetében a kezdetekről van szó, annak ellenére, hogy tanulmányai és képzettsége folytán ismerte a korabeli nyugati kereszténységben már bevettnek számító, a korábbiakban említett kulcsfogalmakat. Fontos újfent megemlíteni ebben a vonatkozásban, hogy Prokopovics nem jogász, hanem szerzetes teológus volt, és az államhatalom keletkezésének valamint a szuverenitásról szóló érvelésének másik, és munkáiban nagyobb terjedelemben taglalt, és egyúttal elsőbbséget élvező pillére a Biblia volt. Amit Antony Lentin plasztikusan fogalmazott meg Prokopovicsnak a hatalommal foglalkozó 1722-es főművével kapcsolatban, az igaz szónoklataira is: a nyugati orientáció mellett „túlsúlyos a bibliai tekintélyre” való hivatkozás.^[18] „Az autokratikus hatalmat ugyanis továbbra is Isten által adott hatalomként képzelték el.”^[19] Ez pedig egyértelműen a moszkvai múlt öröksége volt. Ami történt Péter idején, az úgy jellemezhető, hogy Prokopovics révén „az autokratikus hatalom hivatalos doktrínája, új tartalommal töltődött meg”.^[20]

Prokopovics munkássága ugyanis határozott elmozdulást jelentett a 17. század utolsó évtizedeit (nagyjából az 1660-as 1670-es éveket) megelőző időkhöz képest,

[17] Tomszinov, 2003, 164.

[18] Lentin, 1996, 31.

[19] Tomszinov, 2003, 166.

[20] Tomszinov, 2003, 164.

amikor is, tehát a nyugatosodás megindulása előtt, a fentiekben említett kérdések vagy egyáltalán nem, vagy éppen csak egyes elemeikben, azaz sporadikusan jelentkeztek Oroszországban. Az uralkodói hatalom kérdését érintő írások a moszkvai korszakban még abban a paradigmában fogantak, amely leginkább a *királytűkör* műfajába sorolható: tehát az uralkodótól elvárt viselkedési normákat, erényeket hangsúlyozták, benne az *ortodoxia megőrzésével és védelmezésével* mint központi elemmel, a *monarchikus hatalmat pedig egyszerűen adottnak* vették, anélkül, hogy szükségesnek látták volna igazolni annak létjogosultságát. Sokatmondó például, hogy a *közjóra* történő hivatkozás csak 1682-ben jelent meg egy hivatalos állami dokumentumban, ami aztán a péteri korszak vezérelvévé vált: az uralkodó legfőbb deklarált feladata 1702-től a *közjő szolgálata* lett. Prokopovics érvelésének fókuszában viszont, ellentétben a moszkvai időekkel, már nem az uralkodó morális személyisége állt, hanem az örökletes monarchia mint legjobb kormányzati forma védelme.^[21] A hatalom *ortodox volta* helyett pedig a közjő újdonsült eszméje vált számára a központi kategóriává:^[22] bár a *közjő* igazából neki is azt jelentette, hogy mit gondolt erről maga a cár.

Nemcsak a múlt viszonylatában tekinthető azonban fordulópontnak Prokopovics munkássága, hanem az utána következő időket tekintve is: mégpedig az általa gyakorolt hatás tekintetében. Nevezetesen abból a szempontból, hogy az orosz uralkodó hatalmának tőle származó definíciója (az *Egyházszabályzatban*, 1721) zsinórmértékül szolgált a későbbi orosz államjogi definíciók számára (1797, 1832),^[23] hasonlóan az *uralkodói hatalom jogkörének* általa kifejtett nézetéhez (1722). Ezt a szempontot már csak azért is fontos hangsúlyozni, mivel Prokopovics nézete az államról és a jogról nem egy par excellence államelmélet volt. Az ő teóriája „mindenekelőtt a kortárs orosz államiság és annak története tanulmányozásában és absztrakciójában állt”, amikor megalkotta a péteri állam ideológiáját,^[24] melyhez felhasználta a nyugati iskolázottságból fakadó, korábban általam már nevesített nyugati fogalmakat (természetjog, társadalmi szerződés, szuverenitás, államformák előnyei és hátrányai stb). *Le kell szögezni ugyanis, hogy Péternek és fő ideológusának, Prokopovicsnak elsődleges célja nem az államelmélet alkotás, hanem a korlátlan monarchikus hatalom, más szóval, az autokrácia jogi eszközökkel történő igazolása volt.*

Részben ez a helyzet magyarázza, hogy ne várjunk Prokopovicstól egy teljesen letisztult, konzekvens terminológiát. Másrészt viszont azt a tényt sem lehet figyelmen kívül hagyni e vonatkozásban, hogy egy olyan kulturális kontextusban alkotott, ahol az imént említett problémákat korábban érdemben nem taglalták. Ennek oka pedig az volt, hogy a moszkvai hatalomfelfogás (ahogy azt Valérie

[21] Bushkovitch, 2001, 441.

[22] A közjő, illetve a hasonló értelmű kifejezések sporadikus használatára 1702 előtt lásd: Kiszeev, 2016, 114–116.

[23] Szeftel, 1975, 743.

[24] Nyicsik, 1977

Kivelson, Ernst Kantorowicz terminusait alkalmazva megfogalmazta) nem vált „Krisztus-központúból” (*Christ-centred*) „jog-központúvá” (*law-centered*), illetve „politikai közösség központúvá” (*polity-centered*),^[25] mint ahogy ez a nyugati kultúrkörben a 12–14. század közt végbement, és aminek ott két, egymással összefüggő oldala volt. Az egyik abban rejlett, hogy a gregorián reform eredményeként a 11–12. század fordulóján kezdett elkülönülni a szakrális szférától egy világi politikai szféra:^[26] azaz az uralkodói hatalom (részleges) deszakralizálásának következtében létrejött egy olyan szekuláris szféra, amely „többé már nem az üdvtörténet rendjéhez tartozott”,^[27] és amely ezáltal önállóan vizsgálható volt. Ez azonban soha nem történt meg Oroszországban, sem a Kijevi Rusz idején, sem később, a moszkvai fejedelemségben, illetve az abból kinövő cári Oroszországban.^[28] Sőt, az uralkodó szakralizációja, a Krisztus-központú uralkodófelfogás még erősödött is a 17. században, részben annak köszönhetően, hogy a cár formailag ugyan nem, de ténylegesen már 1667 után maga alá gyűrte az egyházat.

Az a lehatárolás, amely Nyugaton a politikát egy külön szféraként kezdte kezelni, azonban csak az első, bár a legfontosabb lépés volt a hatalomról való gondolkodásnak a teológiától való leválasztásában. Egy ezzel komplementer folyamat is zajlott a 12. századtól: nevezetesen, az egyházra alkalmazott metaforák és jogi teóriák átvitele a világi közösségre (amit korábban Ernst Kantorowicz, majd Brian Tierney hangsúlyoztak különösen), melynek folytán az uralkodó és a királyság viszonyát immár kizárólag jogi szemszögből lehetett értelmezni.^[29] Ezt a politikai teológiának nevezett folyamatot plasztikusan megvilágíthatjuk Kantorowicz segítségével, azon bibliai kép átalakulása kapcsán, amely abból indult ki, hogy *Krisztus az Egyház férje, az Egyház pedig az ő felesége*.

Ahogy a 12. században axióma lett, hogy a püspök, akiről azt tartották, hogy misztikus házasságban élt egyházmegyéjével (a Biblia azon passzusából kiindulva, hogy Krisztus a férj, az Egyház pedig az ő felesége) és nem idegenítheti el a tisztségéhez tartozó jogokat és javakat, úgy ez az elv 1200 táján már elérte a világi szférát is. A király mint a királyság férje sem idegeníthette el *a tisztségéhez (officium) tapadó jogokat*, minthogy azok nem az ő személyéhez kötődtek, hanem tőle független létezéssel bírtak, ugyanis a *politikai közösség (Respublica)* kormányzására rendeltettek:^[30] ez lett a koronaeszme alapvető lényege. A jogtudomány eredményeinek alkalmazása a világi szférára idővel azt eredményezte, hogy az a választóvonal, amely a világi és szakrális dolgok közt húzódott, egyre inkább az előbbi irányába tolódott el.^[31] Másfelől a magán- és a közszféra közti megkülönböztetés is erősödött: Bodin, valamint Hobbes nyomán pedig kialakult

[25] Kivelson, 1996, 16.

[26] Sashalmi, 2015, 116.

[27] Oakley, 2015, 289–290.

[28] A cár titulus 1547-től lett hivatalos, amikor IV. Ivánt cárrá koronázták.

[29] Oakley, 2015, 291.

[30] Kantorowicz, 1957, 216–217.

[31] Oakley, 2015, 287–288.

az állam modern fogalma. 1700 táján már nem az uralkodó hatalmának, hanem az állam hatalmának és jogainak vizsgálata állt a nyugati politikai gondolkodás fókuszában.^[32]

Simon Dixon szerint viszont ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az az, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók”.^[33] A szakrális és a világi szféra közti világos elhatárolás (azaz a hatalomfelfogás teológiától való leválasztásának) már említett hiánya egyfelől, a jogi kultúra és beállítódás hiánya másfelől – ami nemcsak a római jog hiányát és a kánonjog tudományos művelésének, de a hazai, azaz az orosz szokásjog művelésének hiányát is jelentette –, továbbá a skolasztikus filozófia ismeretlen volta magyarázzák, hogy miért nem volt megfelelő *fogalom- és szókészletük* a cári hatalom 16–17. századi egyházi ideológusainak arra, hogy a *cár és a cárság* viszonyát jogi, filozófiai absztrakciókban taglalják. A források szókészlete „dominánsan biblikus eredetű” volt, főként az Ószövetségből vett példákkal,^[34] Pál apostolnak a hatalomra vonatkozó újszövetségi sorai mellett. Nagyjából 1700 előtt a hatalom igazolásaként elegendő volt az, ha lakonikus tömörséggel mindössze Istenre, az elődökre, azaz a helyi hagyományra hivatkoztak az uralkodói hatalom kapcsán, esetleg kiegészítve azzal, hogy az antikvitáshoz nyúltak vissza:^[35] nevezetesen, a Rurikidák Augustus császártól való leszármazásnak legendájához. Ha léteztek is Oroszországban eminensen politikai fogalmakat jelölő szavak, mint például az *alattvaló* (*poddannij*), jellemzően akkor sem használták azokat a jogi dokumentumok: így például sokatmondó, hogy az 1649-es törvénykönyvben (!) sem szerepel a *poddannij*, ami egyébként akkoriban már ismert (lengyelből átvett jövevényszó) volt. Ehelyett az „*ortodox keresztény*” volt a bevett terminus, ami teljességgel érthető, hiszen a vallási és világi szféra szoros egybefonódása miatt Oroszországban a cár által uralt közösség alapvető szervezőelve nem politikai, hanem vallási jellegű volt. Azaz „a társadalmat vallásos keresztény közösségként festik le, nem pedig úgy, mint egy népközösség politikailag összetartozó egységét”.^[36] *Politikai teológia tehát, abban az értelemben, ahogy azt korábban használtam, nem létezett.*

Amit a nyugati kultúrkörben politikai közösségnek (*Respublica*), „politikai testnek” (*corpus politicum*) neveztek, azt az oroszok olyan „vallásos közösségként értelmezték, amelynek modelljéül a patrimonális cári háztartás” szolgált.^[37] Ebben pedig az uralkodó legfőbb feladata „a rend biztosítása” (értsd: a gonosztevők büntetése), valamint „a törvény betartása” volt, de a *törvény* (*zakon*) a kor felfogása szerint elsődlegesen „az isteni törvénnyel” volt azonos:^[38] ez utóbbi

[32] Sashalmi, 2015, 72–73.

[33] Dixon, 1999, 190.

[34] Dixon, 1999, 190.

[35] Miljukov, 1962, 400., Ševčenko, 1978, 11.

[36] Kollmann, 1997, 38–39.

[37] Kollmann, 1997, 43.

[38] Polszkoj, 2011, 8.

pedig konkrétan az ortodoxia előírásainak érvényesítését és az ortodoxia védelmét jelentette. A *goszudarsztvo*, vagy ahogy leggyakrabban szerepelt, azaz jelzős szerkezetben, a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* – korabeli elsődleges jelentése *a cár által uralt terület és annak népessége* – nem volt más, mint egy isteni oltalom alatt álló közösség, a cári háztartás kiterjesztése, az uralkodó pedig úgy kezelte népét, mint a családfő „egy nagycsalád tagjait”.^[39] Ebből az imént részletesen leírt helyzetből fakadt, hogy bár a „nyugati politikai szókészlet” némely eleme már ismert volt 1700 előtt, a nyugati hatások haszna majd csak kb. 1700-tól lesz érezhető.^[40] Ha pedig mindehhez hozzávesszük a politikai struktúra különbözőségét (a társadalmi és politikai rendek hiányát), ami természetesen kölcsönhatásban állt a hatalomra vonatkozó nézetekkel, akkor még inkább megfontolandó Hans-Joachim Torke azon megállapítása, hogy a nyugati „társadalom-és jogtörténeti kifejezések” Oroszország esetében sokszor szinte teljesen alkalmazhatatlanok.^[41]

Ebbe a folyamatba és közegbe kell tehát beilleszteni Prokopovics munkásságát, aki számos új terminust vezetett be az orosz politikai szókészletbe, illetve honosított meg benne.^[42] Ilyen volt például maga a(z ugyancsak) lengyelből átvett *politika*, vagy a *politikai filozófia*, de a *törvényhozó (zakonodatyel)* is – hogy csak néhány kulcsfontosságú terminust említsünk. Ilyen volt továbbá a *monarcha (monarh)*, ami általánosan és semlegesen *uralkodót* jelentett, és aminek látszólagosan nem kellene különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, de valójában mégis kulcsfontosságú tényezője lett az államfoglalomban bekövetkező előrelépésnek, amint arra a szakirodalomban Kiszelev rámutatott. (E problematikát részletesen lásd a későbbiekben!)

Prokopovics ugyanakkor az átvételek mellett, értelemszerűen, igyekezett a nyugati politikai gondolkodás terminusait a hatalomra vonatkozó, már létező orosz szavakkal is visszaadni. Ezzel azonban esetenként olyan áthallások keletkeztek, amelyek speciális jelentéssel ruházták fel a nyugati terminusok orosz változatait. Az ideológiai-politikai célokon túl, nevezetesen, hogy Nagy Péter fő ideológusaként Prokopovics legfőbb célja (a jelen kérdés szempontjából vizsgált műveiben) a jogilag korlátlan uralkodói hatalom igazolása volt, mégpedig Nyugatról szelektíven átvett jogi fogalmakkal,^[43] maga az egyedi nyelvi-kulturális közeg is átalakította egyes nyugati fogalmak jelentését. Tomszinov nagyon szemléletesen fogalmazta meg, bár nem részletezte ezt a jelenséget: „A nyugat-európai politikai és jogi eszmék beleszövődtek az államról és jogról alkotott hagyományos orosz

[39] Kollmann, 1997, 43.

[40] Dixon, 1996, 192.

[41] Torke, 1986, 201.

[42] Cracraft, 2004, 182–184.

[43] Helmert, 1996, 328.

nézetek szövetébe és elvesztették elsődleges értelmüket.”^[44] A nyugati hatások a felszínt érintették,^[45] azaz az autokrácia homlokzatát festették át.

3. Az orosz nyelvi-kulturális kontextus és a politikai nyelvezet nyugatosodása

A sajátos nyelvi-kulturális közeg által felvetett konnotációs problémák közül csak a legfontosabbakat villantom fel előljáróban. Ezzel szembesülünk például mindjárt a vizsgálat egyik kulcsszava, az *állam* esetében. Az orosz *goszudarsztvo* szó ugyanis, amit egyre szabadabban kezdtek használni a 18. században az állam megfelelőjeként, az orosz nyelvi-kulturális kontextusban egy sajátos jelentésaspektust hordozott, amely nem volt jelen a korabeli *state* vagy az *état* jelentéstartományában. Az utóbbiakban ugyanis, ellentétben a *goszudarsztvoval*, hiányzik az uralkodóra (*goszudar*) utaló *perszonális jelentéskomponens*, viszont a latin *status* származékszavaiként egyfajta jogi *konnotációt* hordoztak az adott nyelvekben,^[46] a köz- és magánszféra közti *különbségtétel* mellett. A politikai terminológia kikristályosodása, tisztázása Nyugaton sem ment könnyen a korai újkorban: elegendő csak utalnunk arra, hogy az *államot* jelölő szavak közül miként került ki „győztesen” a *state* vagy az *état*.^[47] A terminológiai bizonytalanság pedig halmozottan igaz a Péter korabeli orosz visznyokra. Tekintettel a korábbiakban vázolt politikai-kulturális kontextusra, a nyugati terminusok átvétele egy olyan közegben zajlott, ahol értelemszerűen hiányzott a *közsféra fogalma* is: a közjog és a magánjog közti különbségtétel Péter előtt ismeretlen volt. Ugyanakkor viszont ez az elvi különbségtétel, „a közjó érdekében való uralkodás”, alapvető volt az államfogalom kialakulása szempontjából.^[48] Ahogy Bodin egy szójtékkal élve megfogalmazta: ha nincs *publique*, azaz köz(szféra), akkor nincs *république*, tehát politikai közösség, vagyis *állam* sem.^[49] A köz- és magánszféra közti megkülönböztetés hiánya is fontos eleme volt tehát annak, hogy a *közjó* Prokopovics által is hangoztatott elve más talajra hullt Nagy Péter uralkodása idején. Az az orosz terminus, amely egy ilyesfajta megkülönböztetésre utalt, és az államfogalom oroszországi történetében fontos szerepet játszott, a *goszudarsztvennij gyela* volt. A kifejezés először, bár csak egyetlen alkalommal, az 1649-es törvénykönyvben jelent meg hivatalos dokumentumban, és csak az 1670-es évektől kezdett használatba jönni. A *goszudarsztvennij gyela*, amit később már egyértelműen államügyekként lehet fordítani, mindenestre mutatta, hogy a korábban kizárólagosan használt *goszudarevije gyela*, azaz az „uralkodói ügyek” mellett megjelent az *uralkodó személyétől megkülönböztetett ügyek* fogalma. A *goszudarsztvennij* („állami”) jelző, a péteri érában bekövetkezett változások folytán, a 18. század közepére általánossá

[44] Tomszinov 2003, 207.

[45] Tomszinov 2003, 207.

[46] A *status* ugyanis *állapot*, *jogállapot*, *jogállás* jelentésekkel bírt. A *status* és az államot jelölő szavak kapcsolatára a nyugati nyelvekben lásd: Sashalmi 2015, 61–62., 114–116.

[47] Sashalmi 2015, 60–65.

[48] Harhorgyin, 2011, 30–37.

[49] James Collins workshop előadása (Pécs, PAB, 2002. április). id. Sashalmi, 2015, 117.

vált, mégpedig olyan kontextusokban (pl. „állami törvények”), amelyek azt mutatják, hogy a „*goszudarsztvora*» már mind gyakrabban úgy tekintettek, mint igazgatási szervezetre, amely sajátos jegyekkel bír”.^[50]

Szimptomatikusként tekinthető viszont, hogy az állam egyik korai definíciója Oroszországban a 18. században egy olyan földrajzi munka németről oroszra történt fordításában jelentkezett, amely 1763-ban látott napvilágot: a mű német szerzője Anton Friedrich Büsching (1724-1793) volt. A mű orosz fordítása azért jelentős, mert egyik fejezete „Az államról általában” (*O goszudarsztve voobscse*) címet viseli, és ebben az állam meghatározása így szól: „az állam több család gyülekezete, melyeknek jó állapota kizárólag a legfőbb kormányzattól függ”.^[51] (Ez a definíció pedig nyilvánvalóan Bodin hatását tükrözi.^[52]) Ugyanakkor viszont az Orosz Akadémia 18. század végén kiadott szótárában még mindig olyan értelemben szerepel a *goszudarsztvo*, mint ami a 17. századot jellemezte. Ugyanis a következő magyarázatokat adta a szótár: „olyan föld, ország, amely uralkodóval bír; cárság”, illetve „néha a nép helyettesítőjeként szerepel”.^[53]

Tovább folytatva a sajátos terminológia okozta nehézségek problémakörét, megjegyzendő, hogy az orosz kifejezéseket sok esetben nem lehetséges egyetlen szóval visszaadni, hanem etimológiai elemeket is figyelembe vevő, magyarázó terminusok szükségesek. Különösképpen igaz ez a *szamogyerzsec*, *szamogyerzsavnij* szavak esetében. Ezeket magyarra általában az *autokrata*, *egyeduralkodó*, illetve *autokratikus*, *egyeduralmi*, *korlátlan szavakkal* fordítjuk, de látni fogjuk, hogy a kontextustól függően alkalmasint más fordítással kell élnünk! Így pl. a *szamogyerzsavnij goszudart szuverén uralkodóként* kell fordítani, minthogy az adott szövegkörnyezetbe ez illik leginkább, de önmagában véve a *szamogyerzsavnij* szemantikailag legpontosabb fordítása véleményem szerint ez: saját (magán alapuló) hatalmú (*szam*: maga, *gyerzsava*: hatalom). Ez esetben tehát nem adható vissza a jelentés egyetlen szóval, ráadásul (valószínűleg ukrán hatásra) a *gyerzsava* szót a *goszudarsztvo* szinonimájaként is használták Péter idején. Továbbá, amint látni fogjuk, a *szamogyerzsavnij*, *szamogyerzsec* szavakhoz Pétertől elválaszthatatlanul hozzátapadt a jogi korlátlanság eszméje,^[54] ami természetesen ellentétben állt a szuverenitás nyugati fogalmával. Korábban viszont ezek a terminusok mindössze a *közvetlen isteni felhatalmazásra* vonatkoztak: a *szamogyerzsec* ugyanis a bizánci császárok által viselt *autokrator* tükörfordítása, s eredetileg azt jelentette, hogy az uralkodó közvetlenül Istentől, és nem valamely más uralkodó felhatalmazásából bírja hatalmát.^[55] Az orosz

[50] Harhorgyin, 2011, 41.

[51] Polszkoj, 2011, 8.

[52] „Az állam több családnak és az ő közös ügyeiknek a jogszerű kormányzata szuverén hatalommal.” (Bodin 1987, 51.)

[53] Polszkoj, 2011, 8.

[54] E kérdésre összefoglaló jelleggel lásd: Sashalmi, 1998, 48–49., illetve Sz. Bíró, 2015, 123–128.

[55] Szeftel, 1979, 66.

uralkodó hatalmának jogi igényű megfogalmazása folytán, Péter idején nyert a *szamogyercsec* titulus közjogi jelleget, mégpedig *jogi és intézményes vonatkozásban korlátlan hatalom értelemben*. A 18. század előtt viszont „nem volt alkotmányosan értelmezhető jelentése”.^[56]

Nem kétséges, hogy ennek az új jelentésnek a kialakulásában Prokopovicsnak volt döntő szerepe.

Egy további példát említve a nyelvi konnotációs problémákra: nehéz visszaadni magyarul a *pravlenyije* és a *pravity*, *pravityel* szavak pontos jelentését is. Ezeket ugyanis az *uralkodás*, *uralkodni*, *uralkodó* szavakkal fordítjuk, de a magyarban elsikkad az a konnotáció, hogy mindegyikben benne van az *igaz* jelentéssel bíró *prav* szótő, ami eleve az uralkodás fogalmának és a mindenkori hatalomnak az *igaz(ságos)* voltát sugallja.

4. Az új politikai fogalom- és szókészlet szükségessége

Péternek és fő ideológusának, Prokopovicsnak tehát, amint már említettem, a korlátlan monarchikus hatalom jogi igazolása volt az elsődleges célja. Kérdésként vetődik fel azonban a következő probléma: Miért nem volt ehhez elegendő, illetve nem volt erre alkalmas Péter idején a korábbi orosz fogalom- és szókészlet? Egyrészt, mivel Péter, ellentétben a korábbi orosz uralkodókkal, már nem a különállását igyekezett hangsúlyozni a korabeli európai koronás fők közt, hanem azt, hogy az európai uralkodók táborába tartozott, ezt a(z én)képet többek közt az *ikonográfia segítségével* és az *imperator* cím használatával már az 1700-as évek elejétől hangsúlyozta.^[57] 1721-ben aztán az *imperator* hivatalos felvételével jogi megerősítést nyert az új titulus, minthogy a *hivatalos uralkodói* titulátúra *részévé* vált. Míg korábban a *cárok* esetében elég volt az ortodox egyház szövegeire és a bibliára hivatkozni, azaz a referenciakeret elsődlegesen a bizánci egyházi hagyomány volt,^[58] addig az *imperator* esetében ez már nem volt adekvát. Az *imperator* cím Péter számára „nem jelentette a hatalom kiterjesztését”, hanem egy „kulturális átorientáció” volt.^[59] Az új uralkodói imázs így a hatalom definiálása terén is változást hozott: a korabeli abszolutista szókészlet Nyugatról átvett, és végső soron a római jogból táplálkozó elemeit (lásd a későbbiekben) alkalmazta (már jóval 1721 előtt is).

A két titulus, a *szamogyercsec* és az *imperator* egymás mellettsége jól kifejezi az autokrácia régi-új arculatát, a hivatalos titulus ugyanis ez lett Péter

[56] Hughes, 1990, 5.

[57] Sashalmi, 2013, 133.

[58] Kiszeev, 2015, 98.

[59] Uszpenskij, 2000, 48.

idején: „Az isteni kegylem segítségével folytán Mi, Első Péter,^[60] Összorosz Imperátor és Autokrata (Imperator i Szamogyerzsec Vszjerosszijszkij)”

Az uralkodói hatalomnak „az ókori római monarchikus hatalomhoz való hasonlítása” egyúttal az orosz ortodox egyház alárendelésének elvi alapját is megteremtette – a kapcsolat egyértelmű volt, minthogy Péter a Prokopovics által levezényelt egyházreform idején kijelentette: „Isten megengedte nekem, hogy megjavítója legyek a világiaknak és a papságnak: számukra én mindkettő vagyok – uralkodó és pátriárka is. Elfelejtődött, hogy a legrégebbi időkben ezek egységben voltak.”^[61]

Ugyanakkor az új imázs megteremtésének szándéka, önmagában nem ad kielégítő magyarázatot arra nézve, hogy az új ideológia miért vett át nyugati elemeket. A nyugati politikai fogalom- és szókészlet adaptációját, ahogy arra Samuel Benson rámutatott, a nyugati hatások tették szükségessé, mégpedig azért, mert a nyugatosodás nem kívánt „melléktermékeként” jelentkeztek a cár korlátlan hatalmát kétségbe vonó tanítások is.^[62] Jellemző, hogy korábban az autokratikus hatalom egyszerűen adott volt, és nem is igényelt különösebb magyarázatot!^[63] Az intellektuális kihívást Péter idején egyrészt azok a katolikus nézetek jelentették, amelyek az egyházi és világi hatalom elválasztását és az előbbi politikai felsőbb-ségét, az ún. *hierokratikus tant* vallották, másrészt azok a szerződéses teóriák, amelyek az ellenállási jogot hirdették.^[64] Ebből a perspektívából nézve viszont az uralkodói hatalom újfajta, nem kizárólag az ortodoxia premisszáin nyugvó igazolása „nem annyira egy merész újításnak, mint inkább egy olyan kihívásra való reagálásnak tűnik, amely kihívást a nyugati eszmék támasztották” az autokrácia hagyományos ideológiájával szemben.^[65] A nyugati jogi-filozófiai fogalmak „kiegészítő legitimitációként”, mintegy megerősítésként szolgáltak az uralkodói hatalom számára.^[66] A nyugati fogalmak az új péteri ideológiában részint tehát a szelektív átvétel és a tudatos átalakítás, részint pedig a nyelvi-kulturális kontextus „nehézségi ereje” folytán váltak a korlátlan hatalom jogi igazolásának eszközeivé.

[60] Természetesen az uralkodók számozása is a nyugatosodás része volt, hiszen a korábbi uralkodókhoz hasonlóan, Péter esetében is az *apai név (otcseszto)* állt korábban a keresztnév után: azaz I. Péter korábban *Péter Alekszejevics* volt a hivatalos titulátúrában! A régi titulátúrának a politikai hatalom szempontjából releváns része (minthogy a különböző területek birtoklásából származó összes címet általában nem sorolták fel) így hangzott: „Isten kegyelméből (*Bozsieju milosztijju*), *Mi, a legfényesebb és leghatalmasabb Nagyúr (Velikij Goszudar), Cár és Nagyfejedelem, Péter Alekszejevics, egész Nagy-, Kis- és Fehéroroszország saját hatalmú uralkodója (szamogyerzsec).*” id. Tomszinov 2003, 166.

[61] Tomszinov, 2003, 169.

[62] Benson, 1974, 254–264.

[63] Poe, 2000, 224.

[64] Benson, 1974, 254–264.

[65] Benson, 1974, 254. Paul Bushkovitch azon véleménye, hogy Péter idején az uralkodó korlátlan hatalmának nem volt szüksége jogi igazolásra, nem felel meg a valóságnak. (Bushkovitch, 2012, 13, 20.)

[66] Benson, 1974, 265.; Zajcsenko, 1984, 80.

A nyugati kihívásra való reagálás szempontja végül felveti azt a lehetőséget, hogy erős megszorításokkal, de megfontoljuk az értelmezésben a (John Pocock – Quentin Skinner által fémjelzett) már említett *cambridge-i iskola* diszkurzív-kontextuális megközelítésének alkalmazhatóságát a péteri időszak viszonylatában. Itt most nem (csak) a politikai nyelvezet átalakulására és a nyelvi kontextualizmusra gondolok, hanem a nyugati szerzők nézetére való reagálásra,^[67] azaz a diszkurzivitásra – ami persze nem választható el a politikai nyelvezettől, ugyanis az egyes nyugati fogalmak orosz nyelvre történt átültetése során, amint láthattuk, esetenként konnotációs problémákkal kell számolni. Ami a diszkurzivitás kérdését illeti, ennek korlátozottsága kapcsán viszont le kell szögeznünk, hogy a korabeli orosz politikai viszonyok közt a nyugatihoz hasonló, valódi diskurzus nem alakulhatott ki.^[68] Mégis, a diszkurzivitás szempontja, szűken értelmezve, egyes esetekben releváns lehet. Így például a *szuverenitás* kapcsán, melynek definícióját egyébként (amint látni fogjuk) Hugo Grotiustól veszi át Prokopovics, akire tételesen hivatkozik is, és a grotiusi definíció értelmezését is szükségesnek tartja. Ugyanakkor releváns lehet e szempont azért is, mert Prokopovics nem egyszer utal arra műveiben, hogy az ő tanításaival ellentétes politikai nézetek is léteznek. Igaz ugyan, hogy ezekre általában nem tételes cáfolatokkal reagál, hanem deklaratív kijelentésekkel. Legfőképpen az 1722-es mű előszavában jelenik meg ez a kategorikus és konkrét nézetek megnevezését mellőző álláspont, az írás ugyanis ezekkel a sorokkal indul: „Legyen ismert neked, aki e könyvecskét nem pusztán kíváncsiságból, hanem az igazság legvilágosabb megértése miatt óhajtod elolvasni, hogy ez nem olyan szándékkal íródott, hogy a mi szuverénünknek, ő császári felségének (*szamogyerzsca nasego, jego imperatorszkogo velicsesztva*) mindenki számára ismert és az alábbiakban közölt rendeletét (*usztav*) megvédelmezzük némely, a politikai tanokban jártas ellenfél ellenvetéseitől. Minthogy egyáltalán nem gondoljuk, hogy akadna akár csak egyetlen is e filozófusok sorában, aki e rendeletet meg tudná cáfolni.”^[69]

[67] Ehhez hasonló megállapítást tett Maslov is, anélkül azonban, hogy az általam idézett módszerre utalt volna: „Feofán figyelmet érdemel, *mint eredeti politikai gondolkodó, aki gyakran bonyolódott polémikus dialógusba kortársaival*, ami bizonyára nem maradt hatástalan közönségének tanultabb tagjaira”. (Maslov, 2014, 35.) (Kiemelés tőlem: S. E.) Maslov tanulmányában e polémia kapcsán azt emeli ki, hogy Prokopovics az autokratikus monarchia mint legjobb kormányzati forma védelmezője volt. (Maslov, 2014, 34–35.)

[68] Az ún. *cambridge-i iskola* módszerének teljeskörű alkalmazását az egymásra reflektáló szövegtörzsek hiánya nem teszi lehetővé. Ennek több, részben egymással összefüggő oka van. A nyugat-európai viszonyokhoz hasonló politikai irodalom a nyomtatás alacsony fejlettségi szintjén és uralkodói monopóliumán túl azért sem jöhetett létre Oroszországban, mert felségsértésnek számított még a legártatlanabb szóbeli megnyilvánulás is a cárral és hatalmával kapcsolatban: az ún. *szlovo i gyelo goszudarevo*, tehát az *uralkodóra vonatkozó szó és tett*, ugyanis a politikai bűncselekmény terminus technicusá volt egészen 1762-ig.

[69] PVM 122.

Ugyanakkor viszont például a már ugyancsak említett 1718-as szónoklatban konkrét politikai nézetet is megnevez, mint elvetendő álláspontot az alattvalói engedelmesség kapcsán: nevezetesen, gúnyosan szól a pápai hierokráciáról, miszerint a pápának jogában állna uralkodókat letenni a trónjukról, s a pápa kivonhatná az egyházi személyeket az uralkodónak való engedelmesség alól.^[70] Ezek a megnyilatkozások pedig nemcsak Benson idézett megállapítását igazoják, de a szűken értelmezett diszkurzivitás szempontjára is rávilágítanak.

III. HATALOM ÉS ÁLLAM FEOFÁN PROKOPOVICS MUNKÁSSÁGÁBAN

Az elemzés bázisát adó, már említett négy legfontosabb munka közül tehát kettő szónoklat (1716, 1718), kettő pedig szisztematikus mű (1721, 1722) volt, melyek közül az utolsót Kljucsevszkij az „államjog kisenciklopédiája” elnevezéssel illette. E mű érdekessége, és egyben jelentőségének mutatója, hogy 1724-ben egy anonim német fordítása is megjelent Berlinben: mégpedig annak az Ambrosius Haudénak a nyomdájában, aki a Porosz Tudományos Akadémia hivatalos kiadója volt!^[71] Bár Kljucsevszkij megállapítása túlzó, az tagadhatatlan, hogy valóban az 1722-es „Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására” című írásban ragadható meg leginkább a nyugatosodás hatása, minthogy itt fókuszáltnak jelentkeznek ennek egyes elemei. Éppen ezért alapvetően ez utóbbi műre koncentrálni igyekszem feltérképezni a címben jelzett problémakört, mégpedig afféle *címszó jelleggel*, de nem ABC sorrendben, hanem logikai megfontolások alapján felállított kategóriák sorrendisége mentén haladva.

1. Az uralkodói hatalom jellege

Az 1721-es Egyházzsabályzattal célszerű kezdeni a vizsgálódást, mivel az innen származó, az alábbiakban idézendő két részlet három olyan, az egész elemzés szempontjából kulcsfontosságú terminust (*monarh*, *goszudarsztvo*, *szamogyerzsavnaja vlaszty*) tartalmaz, amelyek megkerülhetetlenek lesznek. Az első passzus az *uralkodók hatalmát definiálja* általában véve, míg a második azt magyarázza meg, hogy miért szükséges a pátriárkai méltóság eltörlése.

„Az uralkodók hatalma, *saját magán alapuló hatalom (Monarhov vlaszty jeszty szamogyerzsavnaja)*, melynek az engedelmességet, a lelkiismeret okán, maga Isten parancsolja.”^[72] Minthogy ez a megfogalmazás képezte az alapját az uralkodói hatalom későbbi államjogi definícióinak (1797, 1832), ez önmagában bizonyítja Prokopovics jelentőségét.

[70] Részletesebben lásd a következő fejezet elején!

[71] Lentin, 1996, 66.

[72] „Монархов власть есть самодержавная, которой повиноваться сам бог за совесть повелевает.” A forrásokban történt kiemelések, itt és a továbbiakban, tőlem: S. E.

Jelen kontextusban fontosabb számunkra az *Egyházszabályzat* másik passzusa: „Az egyszerű nép nem tudja, hogy miben különbözik a papi hatalom (*duhovnaja vlaszty*) a saját magán alapuló [uralkodói] hatalomtól (*ot szamogyerzsavnoj*), és az egyház legfőbb pásztorának [értsd: a pátriárkának] dicsőségétől és méltóságától elámulván, azt gondolja, hogy ez a kormányzó egy második uralkodó (*goszudar*), aki ugyanolyan erővel bír, mint az egyeduralkodó (*szamogyerzscu raven*), vagy még nagyobb is nála, és azt, hogy a papi rend egy másik, jobb állam (*goszudarsztvo*).”^[73]

Az itt kifejtett álláspont egyébként már Prokopovics 1718-as szónoklatában is jelen volt, és egyértelműen a *hierokratikus álláspont* ellen irányult: „Valaki azt gondolhatná, és sokan gondolják is, hogy nem minden emberre vonatkozik ez a kötelezettség [értsd: az engedelmisség], hanem némelyek kivételek, nevezetesen a papság és szerzetesség. Ez a tövis, vagy inkább mondjuk fullánk-nak, mert a kígyó fullánkja ez, a pápista szellem, de nem tudom, hogy miként érint ez bennünket és miként vonatkozik ránk: mert a papság egy másik dolog, egy másik rend (*csin*) a népben, de azért nem egy másik állam (*goszudarsztvo*).”^[74]

Később pedig, az előbbiekkal összhangban, Prokopovics így indokolta meg a pátriárkai méltóság helyébe lépő Szent Szinódus létrehozását: „a papi rend feletti uralkodói felügyelet is Istentől rendeltetett, ennél fogva bármely legfőbb törvényes Uralkodó a saját Államában (*Goszudar v Goszudarsztve szvojom*) bizony a Püspökök Püspöke”.^[75]

A pátriárkai méltóság eltörlésével és az ennek helyébe lépő Szent Szinódus felállításával (1721), melynek tagjait Péter nevezte ki, csakúgy mint az élére állított világi vezetőt, az egyház alárendelése az uralkodónak hivatalossá és teljessé vált. Minthogy pedig Péter ugyanebben az évben felvette az *Otyec Otyecsesztva* (*Haza Atyja*) címet, ez felerősítette azt a képzetet, hogy ténylegesen Péter lett az egyház feje – ezt, amint korábban láthattuk, maga Péter is leszögezte –, mint ahogy a valóságban az is volt: anélkül, hogy magát az „egyház feje” kifejezést használta volna. (Ez majd csak 1797-ben bukkan fel egy hivatalos dokumentumban.)

Az *Otyec Otyecsesztva* címet a *pater patriae* orosz megfelelőjének szánta volna ugyan a Szenátus, de fontos hangsúlyozni, hogy a címnek Oroszországban *vallási vonatkozása* is volt: korábban ugyanis *csakis a főpapok viselhették* e címet, különösen pedig a pátriárka!^[76] Prokopovics pedig már 1709-ben az *Otyec Otyecsesztva* címmel illette Pétert.^[77] A pátriárkai méltóság eltörlése és az *Otyec Otyecsesztva* cím ugyanazon évben történő felvétele együttesen

[73] Uszpenszkij, 1994, I. 152–153.

[74] Szocsinyenyija, 1961, 88.

[75] Bugajeva, 2015, 76.

[76] Uszpenszkij, 1994, vol. I. 52.

[77] Uszpenszkij, 1994, vol. I. 52.

azzal a következménnyel járt, hogy az uralkodó szakralizációja megerősödött,^[78] miközben a nyugati fogalmak is teret nyertek a hatalomfelfogásban. Azaz, Péter idején, paradox módon, az uralkodó szakralizációja nemhogy gyengült volna a nyugatosítás folytán, hanem még erősebbé vált az előbb említett fejlemények miatt.^[79]

Az iménti három idézetből világosan kiderül tehát, hogy *mind világi, mind egyházi szempontból egyetlen főhatalom létezik*: ez pedig az uralkodóé, akit a „saját államában” szintén isteni felhatalmazás alapján illet meg az egyház feletti ellenőrzés joga is. Ezeknek az elveknek az összegzését, ráadásul a *korlátlan hatalom jelentéssel társítva*, világosan megfigyelhetjük az 1722-es műben:

„A szuverén monarha (*monarh goszudar*) törvényesen (*zakonno*) megparancsolhat a népnek *nemcsak mindent, ami hazája jelentős hasznához szükséges, hanem mindent, ami csak tetszik neki*; csak a nép számára ne legyen káros és ne ellenkezzen az isteni akarattal. E hatalom alapja pedig az..., hogy a nép az ő színe előtt lemondott a kormányzás akarataról és a felette való rendelkezés teljes hatalmát átadta neki: és idetartoznak a különféle *polgári és egyházi szertartások*, a szokások megváltoztatása, a ruhaviselet, a házak használata, az építkezés, a lakomák, az esküvők, a temetések rendje és ceremóniái, *és így tovább, és így tovább, és így tovább...*”^[80]

Mínt hogy az uralkodó hatalma teljeskörű, ezért mindent szabályozhatott.^[81] Az „*és így tovább*” háromszori megisméltése pedig ezt a jogot, mondhatni, teljesen nyitottá tette.

2. Az állam (*goszudarsztvo*) fogalma Prokopovicsnál és viszonya a kormányzati formákhoz (*formi pravlenyija*)

Az államfelfogás terén bekövetkezett előrelépés szempontjából alapvető volt, hogy a hatalomértelmezésben megjelent az *állam*, valamint a (korabeli szóhasználatnál élve) különböző kormányzati formák, azaz *államformák* közti különbségtétel, ami korábban hiányzott.^[82] Jól mutatja ezt a változást már az 1716-os szónoklat is, ahol a „*monarchikus berendezkedésű állam*” (*goszudarsztvo csina monarhicszeszkogo*) kifejezés szerepel.^[83]

Még inkább kifejezésre jut ez azonban az 1722-es írásban: „Mindenki számára ismert, hogy az egész világon nemcsak egyetlen formája van a legfelsőbb kormányzatnak (*viszocsajsego pravityelsztva*): néhol az egész haza

[78] Uszpenszkij, 1994, vol. I. 52.

[79] Uszpenszkij, 1994, vol. I. 52.

[80] PVM 222. Kiemelés tőlem: S. E.

[81] Tomszinov, 2003, 164.

[82] Kiszzelev, 2013, 52.; Kiszzelev, 2015, 97.

[83] Kiszzelev, 2013, 52.

számára fontos dolgokat az összes lakos egyetértésével intézik, amint ez számos görög nép esetében, és sokáig a rómaiaknál is fennállt. Mostanság pedig ilyen kormányzat van Velencében, Hollandiában és Lengyelországban: és ezt demokráciának (*gyemokratyija*), azaz népuralomnak (*narodogyerzsavsztvo*) hívják.

Másutt nem az egész nép, de nem is egyetlen személy, hanem néhány, származási rend alapján kiválasztott férfi akarata szerint kormányozzák a hazát, és ilyen kormányzati forma (*obraz pravlenyija*) létezett rövid ideig a rómaiaknál a tízek uralma idején: és ezt arisztokráciának (*arisztokratyija*) hívják.

Másutt pedig a teljes hatalom (*vszja gyerzsava*) egyetlen személy kezében van: és ezt monarchiának (*monarhija*), azaz egyeduralomnak (*szamogyerzsavsztvo*) hívják.^[84] De ezen kormányzati formákon (*obrazov pravlenyija*) felül léteznek még mások is, amelyek különböznek az itt megnevezettektől: ezen két vagy három kormányzati forma ötvözetéből álló vegyes kormányzatok.

A monarchia is kétféle lehet: az egyik monarchiában a jogar nem öröklődik, hanem az egyes monarcha halála után a nép másikat választ megegyezés szerint, nem törődve az elhunyt monarcha gyerekeivel. Ilyen volt a római monarchia Julius Caesartól egészen Konsztantinosz Paleologoszig, mostanság pedig ilyen a német monarchia.

A monarchia másik formája az örökletes monarchia, amelyben az apa után a fiú, vagy a fiútestvér után a fiútestvér, néha pedig az apa után a lánya uralkodik, és ezáltal egy házon belül marad a jogar, és a fiúk kezéről az unokák kezére száll, ha pedig megszakad az egyeduralkodói vérvonál, akkor a nép megegyezése alapján (*naroda szoglaszjem*) új monarcha választására kerül sor. Sok ilyen monarchia létezett korábban és létezik mostanság is, köztük az oroszországi (*vszjerosszijszkaja*), amelyik manapság is dicsőségesen virágzik.”^[85]

A kormányzati formák közti különbségtétel azért volt nagy jelentőségű, mert lehetővé tett egyfajta emancipációt a *goszudarsztvo* értelmezése számára: nevezetesen, hogy a *goszudarsztvo* fogalma távolabb kerüljön az *uralkodó* (*goszudar*) személyétől. Az eredményt jól mutatja Prokopovics egy későbbi, 1734-es szónoklata, amely Anna cárnő koronázásának évfordulóján hangzott el: „a leghasznosabb az Orosz állam számára (*Rosszijszkomu goszudarsztvu*) az egyeduralmi kormányzat (*vladicesztvo szamogyerzsavnoje*), amit a görög filozófusok monarchiának vagy monokráciának hívnak; a többi kormányzati forma vagy módoszat, így tehát a főemberek többszemélyes kormányzata (*pravityelsztvo*), amit Arisztokráciának hívnak, vagy az össznépi, amit Demokráciának, illetve a többi, amelyek ezekből az elemekből tevődnek össze, nálunk nem lennének probléma nélküliek.”^[86]

[84] Ebben a mondatban is jól tetten érhető a terminológiai bizonytalanság: a *gyerzsava* ugyanis itt nem *állam*, hanem *hatalom* értelemben szerepel, míg a *szamogyerzsavsztvo* egyszerűen a *monarhija* szinonimájaként.

[85] PVM 202, 204.

[86] Bugrov, 2015, 493.

Az idézet egyúttal jól rámutat arra is, amit Borisz Maszlov Prokopovics 1716-os szónoklatát elemezve fogalmazott meg a különböző kormányzati formák összehasonlításának célja kapcsán: nevezetesen, hogy Prokopovics esetében „a teória *praktikus* aspektusai iránti érdeklődés” az, amit „ideológiai elvként” lehet értelmezni.^[87]

A *goszudarsztvo* jelentésében történt előrelépés csak egy hosszabb, és a nyugatosodás nyelvi szempontjait is figyelembe vevő magyarázat nyomán válik érthetővé. Döntő volt ebben a tekintetben, mutat rá Kiszzelev, hogy az elit és a hivatalos politikai nyelvezet számára Péter uralkodásának végére az *uralkodóra* már nem a *goszudar* és nem a *cár* szót használták, hanem a *monarcha* terminust.^[88] Bár Kiszzelev ezen kategorikus megállapítása túlzó, a *monarcha* (orosz: *monarh*) mint a nyugatosodás folytán átvett jövevényszó az *uralkodó általános megjelölésére*, nagy jelentőséggel bírt az államfogalom alakulása szempontjából^[89] – még akkor is, ha a *monarh*, amint látni fogjuk, nem szorította ki a *goszudart*, amire Prokopovics művei is jó bizonyítékul szolgálnak. Miben is állt ennek a fejleménynek jelentősége? Mivel a *monarh* új szó volt, ezáltal semmiféle konnotáció nem társult hozzá. Nem utalt sem a *hatalom szakrális voltára*, isteni kiválasztottságára, mint a *cár* titulus,^[90] sem a hatalom kiterjedtségére, mint a *goszudar* titulus, amely a *jogi korlátok nélküli uralkodói hatalom* kifejezője volt a 16–17. században. (Péter idején ez utóbbi értelmet, ahogy azt már említettem, elsődlegesen a *szamogyerzsec* vette fel.) „A *monarcha* fogalma a *monarchiához* kötődött, amely pusztán csak egy kormányzati forma [államforma] volt, és nem a hatalom szervezésének kizárólagos módját jelentette.”^[91] Korábban ugyanis adottnak vették, hogy a *goszudarsztvo* csakis az *egyszemélyi hatalom* leírására vonatkozhat, minthogy, amint már említettem, a *goszudar* szóból eredt. Célszerű éppen ezért néhány mondatban áttekinteni a *goszudarsztvo* jelentésváltozását.

A *goszudarsztvo* a 17. században *többjelentésű* szó volt. Jelenthette magát az *uralkodást* mint *tevékenységet*: olyan kifejezésekben például, hogy a *cár* „befejezte az uralkodását”. Jelenthette továbbá a „személyes uralom állapotát vagy az uralkodó méltóságát”,^[92] mégpedig *egyetlen személy által gyakorolt*

[87] Maslov, 2014, 27. Ez világosan, és még határozottabban jelenik meg Prokopovics egy másik írásában, amelyik Anna cárnő (1730–1740) hatalomra jutásáról szól. A trónutódlás körüli bizonytalanságban ugyanis egy szűk hatalmi elit először a hatalmát korlátozó pontokat tartalmazó dokumentumot íratott alá Annával, de ő rövidesen, felrúgva a megállapodást, összetépte ezt az iratot. Prokopovics ezt írta: „Minthogy az orosz nép természetétől fogva olyan, hogy csakis korlátlan egyeduralkommal (szamogyerzsavnim vlagetyel'sztvom) lehet megtartani. Ha pedig bármilyen más uralom nyerne teret, akkor épségben/egészben és jó állapotban egyáltalán nem tudna megmaradni.” (Bugrov, 2015, 494.) (Az 1730-as hatalmi krízist röviden lásd ezen írás végén.)

[88] Kiszzelev, 2013, 52.; Kiszzelev, 2015, 98.

[89] Kiszzelev, 2013, 52.

[90] Kiszzelev, 2013, 52.

[91] Kiszzelev, 2015, 98.

[92] Harhorgyin, 2011, 29.

korlátlan hatalom értelemben. De vonatkozhatott (amint már láthattuk) magára *a cár hatalma alatt álló területre és annak népére (vagy egyszerre mindkettőre)* is.^[93] Ha viszont nem volt uralkodó, tehát nem létezett *goszudar*, akkor az maga *a kormányzat nélkülség (bezgoszudarsztvo)*, mondhatni az anarchia állapota volt az oroszok számára.^[94] Más szavakkal: a legfőbb kormányzatot csakis egyszemélyi, azaz monarchikus formában tudták elképzelni, ha valami ettől eltért, az aberráció volt.

A *monarchia* és a *monarcha* (az *uralkodó* általános megnevezéseként) mint újdonsült jövevényszavak beemelése a hatalomra vonatkozó szókészletbe a *goszudar* helyett, illetve (pontosabban fogalmazva) mellett, megváltoztatta ezt a helyzetet: „Az uralkodó (*goszudar*) hiánya az államban (*goszudarsztvo*) tehát most már nem kizárólag a kormányzati hatalom nélküli állapotot jelentette csak, hanem egy másik (a monarchiától különböző) kormányzati formát.”^[95] A *különböző kormányzati formák létéről* szóló nyugati felfogásnak és a nyugatról átvett *monarh* terminusnak tehát óriási jelentősége volt, mert immár nem aberrációként kezelték, ha valahol nem volt uralkodó, hanem a politikai közösség normális, elfogadható jelenségének tartották azt.^[96] „Éppen ez volt a döntő faktor az *uralkodónak (goszudar)* az *államtól (goszudarsztvo)* való elválasztásában a 18. századi orosz politikai nyelvzetben. Emellett pedig ennek az elválasztásnak az egyik következménye az lett a 18. században, hogy olyan írások jelentek meg, amelyek a monarchiát mint legjobb kormányzati formát védelmezték.”^[97] Helyesen jegyzi meg Kiszeev, hogy ebben a folyamatban Prokopovicsnak valóban óriási szerepe volt,^[98] viszont érdekes módon nem említ példákat Prokopovics legfontosabb (1722-es) művéből.

Az 1722-es műben Prokopovics számos esetben már mindenféle jelző nélkül használta a *goszudarsztvot*, sőt, olyan kifejezésekkel is találkozhatunk, mint „*az állam szükségletei*” (*v goszudarsztve nuzsdi*).^[99] Ugyanakkor viszont igaz, hogy az államnak az uralkodó személyétől történő elválasztása csak részleges eredménnyel járhatott, abból kifolyólag, hogy ez a folyamat magának „a korlátlan hatalommal bíró uralkodónak a parancsa szerint ment végbe, aki teljesen kontrollálta ezt az államot”.^[100] Sokatmondó, és tükrözi ezt az ellentmondást maga az 1722-es mű címe is: *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojej*. Egyrészt a *monarhból* és nem a *goszudarból* képzett jelző szerepel benne uralkodói jelentésben, sőt, az *állam* megjelöléseként sem a *goszudarsztvo*, hanem a *gyerzsava* áll, ami ezáltal a *goszudarsztvonak*

[93] Dixon, 1999, 190.

[94] Kiszeev, 2013, 52.; Kiszeev, 2015, 98.

[95] Kiszeev, 2013, 52.

[96] Kiszeev, 2013, 50.

[97] Kiszeev, 2013, 52.

[98] Kiszeev, 2013, 50-52.; Kiszeev, 2015, 98.

[99] PVM 236.

[100] Harhorgyin, 2011, 36-37.

a *goszudartól* való eltávolodását mutatja. Másfelől viszont a terminusok használata nem következetes a műben Prokopovics részéről: ezt egyrészt olyan kifejezések mutatják, mint a már említett „*monarh goszudar*” (*szuverén monarha*), másrészt pedig a tulajdonosi szemlélet erősségét bizonyító összetételek. Így például maga a cím is *nem* általában az *állam örököséről* beszél, hanem „*az ő államának*” örököséről, és gyakori az „*ő állama*” (*jego goszudarsztvo*) szókapcsolat, amit másutt is, például a főhatalom vallási vonatkozása kapcsán is láthatunk („bármely legfőbb törvényes Uralkodó *a saját Államában (Goszudar v Goszudarsztve szvojom)* bizony a Püspökök Püspöke”).

Fontos elem volt ugyanakkor a *goszudar* - *goszudarsztvo* elhatárolás szempontjából, hogy Péter idején a *goszudarsztvo* mellett egy új terminus is hangsúlyt kapott, mint a *lojalitásnak az uralkodótól megkülönböztetett tárgya*: ez pedig az *otyecsesztvo*, azaz a *haza* volt, melyet a *goszudarsztvo* szinonimájaként használtak.^[101] 1709 után Prokopovics műveiben ugyanis az identitásnak egy újszerű változata jelent meg: „ez olyan lojalitáson alapult, amely nem egyedül az uralkodóhoz, illetve annak államához kötődött, hanem egy újfajta, protonemzeti egységhez”.^[102] Ez a fejlemény szintén megerősítette a *goszudarsztvo* már említett eltávolodását *az uralkodó (goszudar)* személyétől, mindazonáltal egyetérttek Kiszelevvel, hogy ez kevésbé volt fontos, mint a különböző kormányzati formák megkülönböztetésének lehetősége a *goszudarsztvo* fogalmán belül.^[103] Különösen arra való tekintettel, hogy (amint már említettem) 1721-ben Péter felvette az *Otyec Otyecsesztva* (*Haza Atyja*) címet: ez ugyanis egyben relativizálta az *otyecsesztvo és az uralkodó* közti megkülönböztetést, ugyanazon analógia okán, mint ami a *goszudar* - *goszudarsztvo* közti asszociációt táplálta! Ebben is látom az okát annak, hogy egészen az 1780-as évek elejéig kellett várni arra, hogy az orosz gondolkodásban a *haza* és az *állam* (a két szót a 18. század nagy részében szinonimaként használták) nemcsak megkülönböztethető, hanem akár szembeállítható legyen egymással az autokrácia kritikájaként.^[104]

IRODALOM

- Bodin, Jean (1987): *Az állam*. (Fordította Csűrös Klára, Máté Györgyi.) Gondolat, Budapest.
- PVM = *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojej*. In: Lentin, A.: *Peter the Great. His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford, 1996. 119–288.
- Szocsinyenyija (1961): Jerjomin, I. P., ed., *Szocsinyenyija Feofana Prokopovicsa*. Moszkva, 1961.

[101] Harhorgyin, 2011, 34.; Plokhly, 2006, 282.

[102] Plokhly, 2006, 282.

[103] Kiszelev, 2013, 50.

[104] Harhorgyin, 2011, 42.

- Artemyeva, T. (2012), From “Natural Law” to the Idea of Human Rights in 18th-Century Russia: Nobility and Clergy. In: Brüning, A., – van der Zweerde, E., (eds), *Orthodox Christianity and Human Rights*. Leuven–Párizs–Walpole, MA., 111–124.
- Benson, S. (1974): The Role of Western Political Thought in Petrine Russia. *Canadian-American Slavic Studies* VIII. 1974/2. 254–273.
- Bugajeva, N. A. (2015): Formirovanijje i translacija religioznogo kulta monarha v Rosszii v pervoj csetverti XVIII veka. In: *Konsztruktyivnije i gyesztruktyivnije formi mifologizacii szocialnoj pamjaty i v proslom i nasztojascsem*. Tambov, 75–78.
- Bugrov, Konsztantyin D. (2015): *Russia’s Territorial Size as a Concept for Domestic Politics*. Bylye Gody 2015/3, 491–498. <http://oaji.net/articles/2015/7-1444162562.pdf>, (2017.03.04.)
- Buranok, O. M. (2014): *Feofan Prokopovics i isztoriko-lityeraturnij processz pervoj polovini XVIII veka*. Moszkva.
- Bushkovitch, P. (2001): *Peter the Great. The Struggle for Power 1671-1725*. Cambridge.
- Cracraft, J. (1973): Feofan Prokopovich. In: Garrard, J. G. (ed.), *The Eighteenth Century in Russia*. Oxford, 75–105.
- Cracraft, J. (2004): *The Petrine Revolution in Russian Culture*. Cambridge, Mass.
- Dixon, S. (1991): *The Modernisation of Russia 1676-1825*. Cambridge.
- Harhorgyin, O. (2011): *Osznovnije ponyjatyija rosszijszkoj polityiki*. Moszkva.
- Helmert, G. (1992): *Der Staatsbegriff im petrinischen Russland*. Berlin.
- Hughes, L. (1990): *Sophia. Regent of Russia 1657-1704*. New Haven-London.
- Kantorowicz, E. H. (1957): *The King’s Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*. Princeton.
- Kivelson, V. A. (1996): *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford.
- Kiszzelev, M. A. (2012): Pravda i zakon vo vtoroj polovinye XVII - pervoj csetverti XVIII veka: Ot monarha-szugiyi k monarhu zakonodatelju. In: *Ponyjatyija o Rosszii. K isztoriceszkoj szemantike imperszkoj perioda*. I. Moszkva, 49–65.
- Kiszzelev, M. A. (2013): Forma pravlenijija i szocialnaja ierarhija v rosszijszkoj polityiceszkoj miszli XVII - pervoj csetverti XVIIIgo veka. *Isztoriceszskij vesztnyik* 2013. v. 6. (153) 18–53.
- Kiszzelev, M. A. (2015): Mezsducarsztvije 1730 g. v Rosszii: problema formi iszogyerszanyija polityiceszkoj krizisza. In: Gyula Szvák (ed.): *Alternatyivi, perelomnije punkti i szmeni rezsima v isztorii Rosszii/Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture*. Budapest, 93–102.
- Kiszzelev, M. A. (2016): Pervije sagi jesztyesztenno go prava v Rosszii i reformi Petra. In: Bugrov, K. D. – Kiszzelev, M. A. (eds): *Jesztyesztennoje pravo i dobrogyetel. Intyegracija jevropejszkoj vlijanyija v rosszijszkuju polityiceszkuju kulturu*. Jekatyerinburg, 57–120., illetve 450–458.
- Kollmann, N. S. (1997): Concepts of Society and Social Identity in Early Modern Russia. In: Baron, S. H.- Kollmann, N. S. (eds), *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine*. De Kalb, 34–51.
- Kollmann, N. S. (1999): *By Honour Bound. State and Society in Early Modern Russia*. Stanford.
- Lentin, A. (1996): Preface, Introduction. In: Lentin, A.: *Peter the Great. His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford, 1–117.
- Maslov, B. (2014): Why Republics Always Fail: Pondering Feofan Prokopovich’s Poetics of Absolutism. In: *Вивлююика: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*, vol. 2. (2014) 24–46. (2016.12.10.)

- Miljukov, P. (1962): *Russia and its Crisis*. New York.
- Nyicsik, V. M. (1977): *Feofan Prokopovics*. Moszkva. http://www.e-reading.club/bookreader.php/1033893/Nichik_-_Feofan_Prokopovich.html, (2016.12.10.)
- Oakley, F. (2015): *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue Kingship (1300-1650)* New Haven-London.
- Plokhy, S. (2006): *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge.
- Poe, M. T. (2000): "A People Born to Slavery": *Russia in the Early Modern European Ethnography, 1476-1748*. Ithaca.
- Polszkój, Sz. V. (2011): Ot „vszjenarodsztva” k publike: k voproszu o ponyimanyii obszcesztva v rosszii XVII-XVIII vv. *Otyecsesztvennaja isztorija* (47) 2011. 7-12.
- Rowland, D. B. (2007): Muscovy. In: Lloyd H. – Burgess, G. – Hodson, S. (eds): *European Political Thought 1450-1700. Religion, Law, Philosophy*. New Haven-London, 267-299.
- Sashalmi Endre (1998): Autokrácia, abszolútizmus, isteni jogalap. A 16-17. századi moszkvai ideológia jellemzői és tipológiája. *Aetas* 1998/1. 48-67.
- Sashalmi Endre (2000): A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In: Fischer F. – Majoros I. – Vonyó J. (eds): *Magyarország a (nagy) hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, 559-567.
- Sashalmi Endre (2001a): Az uralkodói hatalom Nagy Péter alatt. In: J. Újváry Zsuzsa (ed.): *Ezredforduló - századforduló - hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 100-139.
- Sashalmi Endre (2001b): „A cár akarata - törvény.” Az abszolútizmus és az uralkodói akarata a péteri ideológiában. *Századok* 6. szám, 1413-1431.
- Sashalmi Endre (2009): God-Guided Contract and Scriptural Sovereignty: The Muscovite Perspective of *Pravda voli monarshej*. *Specimina nova* V., Pécs, 139-150.
- Sashalmi Endre (2013): *Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs.
- Sashalmi Endre (2015): *Az emberi testtől az óraműig: Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300-1800*. Pécs.
- Ševčenko, I. (1978): Byzantium and the Eastern Slavs after 1453. *Harvard Ukrainian Studies* 1978. 5-25.
- Szeftel, M. (1975): La monarchie absolue dans l'État moscovite et l'Empire russe (fin XV siècle-1905) In: Szeftel, M.: *Russian Institutions and Culture up to Peter the Great*. London, 1975. X. fejt. 727-757.
- Szeftel, M. (1979): The Title of the Muscovite Monarch up to the end of the Seventeenth Century. *Canadian-American Slavic Studies* 1-2. szám, 59-81.
- Tomszinov, V. A. (2003): *Isztorija russzkoj polityicseszkoj i pravovoj miszli X-XVIII veka*. Moszkva.
- Torke, H-J. (1986): Staat und Gessellschaft in Russland im 17 Jahrhundert als Problem der europäischen Geschichte. In: Zernack, K. (ed.): *Handbuch der Geschichte Russlands 1613-1856*. Stuttgart, 200-212.
- Uszpenszkij, B. A. (1994): *Izbrannije trudi*. I-II. Moszkva.
- Uszpenszkij, B. A. (2000): *Car i imperator. Pomazanyije na carszvtó i szemantyika monarsih tyitulov*. Moszkva.
- Zajcsenko, A. B. (1984): Tyeorija proszvescsonnogo abszoljutyizma v proizvegyenyijah Feofana Prokopovicsa. In: *Iz isztorii russzkoj prava*. Moszkva, 76-83.